

genskov er kommet rigtigt på plads.⁷ De samme justeringer er foretaget på hovedkortene i Danmarkshistoriens 2. bind: Danmark 1340–1536 (s. 40–41) og 1536–1648 (s. 374–375), men man vil hurtigt kunne overbevise sig om, at det i alt væsentligt er nutidskort, man har for øje og ikke historiske kort.⁸

Man kan naturligvis ikke bebrejde de pågældende kortegnere dette forhold, men derimod redaktionerne. Tegnerne har øjensynligt blot fået til opgave at tegne Danmarkskort til indplacering af de historiske stednavne, man havde brug for. I stedet for kunne man udmærket have lagt vore ældste nøjagtige kort til grund, nemlig Videnskaberens Selskabs kort fra slutningen af 1700'erne og begyndelsen af 1800'erne – f.eks. »Danmark og Slesvig i 2 blade« 1:480.000 fra 1842 – og instrueret tegnerne om, at de forskellige enkeltheder, der her har været nævnt – især arealændringer på over 500 ha – skulle medtages.⁹

Landkort er et så fortrinligt oplysende historisk materiale, at de under alle former fortjener både at blive udnyttet tilbunds og at blive behandlet med den størst mulige omhu og kritik.¹⁰

Ketty Johansson og Ulla Thomsen: Landboreformerne: Årsag – virkning

I dette 10-år, frem til 200-årsdagen i 1988, vil landboreformerne gennemførelse uden tvivl indtage en stadig større plads i den historiske forskning. Det er imidlertid ikke kun på grund af det runde jubilæum, at landboreformerne er kommet i brændpunktet. Den omsiggribende interesse for lokalhistorie har således åbnet mulighed for at emner som f.eks. landboreformerne gennemførelse i Danmark, og dermed grundlaget for den nutidige landbrugsstruktur både hos historiskskrivningens herremænd og bønder¹ kan videregives i en bredere formidlingsmæssig sammenhæng. Endelig har den standende krise i landbruget fået mange til at fokusere på tidligere strukturforandringer i dansk landbrug – andelsbevægelsen – landboreformerne taget i omvendt tidsfølge. I det følgende vil vi komme med et forsøg på årsagsforklaringer til landboreformerne gennemførelse i Danmark for 200 år siden.²

Vort bud på årsagerne til strukturændringen i det danske landbrugssamfund, som netop landboreformerne gennemførelse var et

7. Kortene bygger iøvrigt tildels på kortene i Aksel E. Christensen: Danmarks befolkning i middelalderen, i Nordisk Kultur II (1938), og disse kort undlader helt at tage hensyn til historiske forhold.

8. Uden for problematikken historiske/uhistoriske kort frembyder kortene nogle katografiske ejendommeligheder. Mens man således overalt har været meget påpasselig med at indtegne selv ganske små *øer*, er det aldeles tilfældigt, hvilke *søer*, der er taget med. De fleste kort har forholdsvis mange sjællandske søer med, af jyske derimod enten kun den famøse Tange Sø (Gyldendals danmarkshistorie bd. 1) eller – uvist af hvilken grund – også Stubbesø (449 ha) på Djursland (Socialhistorien bd. 2 og Gyldendals danmarkshistorie bd. 2), men derimod f.eks. ikke den store Mossø (1689 ha). Fyns største sø Arreskov Sø (342 ha) er ingen steder indtegnet. Heller ikke indtegningen af åløb er konsekvent.

9. Man kunne f.eks. også have anvendt et kort som Theodor Gliemanns »Neueste Post-Charte von dem Königreiche Dänemark« fra 1824, tegnet på grundlag af Videnskaberens Selskabs kort, se Bo Bramsen: Gamle Danmarkskort (1965) s. 151.

10. I ældre historiske værker har man gjort sig større umage med at gøre kortene historiske, det gælder f.eks. det i note 6 nævnte kort af Johannes Steenstrup i Danmarks Riges Historie 1. bd. s. 452 og 650, som bl.a. har taget hensyn til de foran nævnte udtørringer og inddæmninger nr. 1–6.

1. Jvf. Thorkild Kjærgaard: Fagmænd og amatører. Om herremænd og bønder i den danske historikerverden. Fortid og Nutid, bd. 26, 1976, s. 507–15.

2. Vore tanker omkring landboreformerne, som kommer til udtryk i denne artikel, udspringer af en projektrapport, vi som hovedfagsstuderende på historieoverbygningen ved Aalborg Universitetscenter, har udarbejdet i 1979. Denne artikel vil således i det væsentligste være en præsentation og et resumé af vor forståelse af de danske landboreformer og dermed ikke en nærmere forskningsdiskussion af forskellige historieforskeres syn på de danske landboreformer. (Projektrapporten udkommer på Aalborg Universitetsforlag i marts 1981 under titlen: Landboreformerne i Danmark 1758–1810 og på Bratskov hovedgård 1784–1810).

udtryk for, er en økonomisk-teoretisk forklaringsmodel, der ikke tenderer til at anskue landboreformerne ud fra gårdmændenes synspunkt, men som snarere betragter problematikken ud fra hovedgårdens kalkulationer.³

Ved alt arbejde med historisk udvikling er det nødvendigt at gøre sig klart, hvad det er, der i sidste instans er bestemmende for og kendetegner den ene historiske periode fra den anden, og dermed adskiller disse. Det er med andre ord nødvendigt at præcisere, hvilke periodiseringskriterier, der anvendes i undersøgelser af historiske forløb. Vort periodiseringskriterium tager udgangspunkt i samfundets økonomiske basis, i produktionsforholdene eller nærmere bestemt i udbytningsrelationen. Udbytningsrelationen skal her forstås som relationen mellem de umiddelbare producenter (fæstebønderne) og ejerne af produktionsmidlerne/jorden (herremændene) og det socio-økonomiske indhold i den forpligtelse, der binder dem sammen. Det vil sige, at periodiseringskriteriet indikerer, at det er i udbytningsrelationen, man finder udviklings- og opløsningstendenserne i den historiske udvikling.

Dette periodiseringskriterium forudsætter en bagvedliggende forståelse af, hvad økonomi er: en definition af begrebet økonomi – økonomiens væsen. Denne definition går kort ud på en betragtning af økonomien som et sæt spilleregler, der regulerer relationerne mellem de basale grupper i samfundet. Et økonomisk system kan derfor betragtes som et sæt relationer mellem de forskellige grupperinger i samfundet – relationer, der er kvalitativt forskellige fra det ene samfundssystem til det andet.

Baggrunden for analysen af landboreformerne og årsagerne til deres gennemførelse er en betragtning af den danske samfundsøkonomi på det aggregerede niveau,⁴ som værende en feudal to-sektorøkonomi: nemlig en

pengeøkonomisektor og en naturalieøkonomisektor.⁵

I denne to-sektorøkonomi er der 3 hovedagerende: nemlig staten, der repræsenterer pengeøkonomien, fæstebønderne, der repræsenterer naturalieøkonomisektoren- og hovedgårdene, der er karakteriseret af at have »et ben i begge lejre«, nemlig dels i pengeøkonomisektoren og dels i naturalieøkonomisektoren.

Disse to økonomiske sektorer er karakteriseret af forskellige handlingsmønstre – rationaliteter, idet det økonomiske system sætter rammer for de enkelte agents handlings- og reaktionsmønstre.

Naturalieøkonomisektoren har fæstebønderne som hovedagent. Disse fæstebønder er karakteriseret af feudale produktionsrelationer til hovedgårdene. Naturalieøkonomisektoren er desuden karakteriseret af en rationalitet, hvor penge/priser/marked ikke fungerer på samme måde som i en pengeøkonomi – faktisk har de omtalte elementer en omvendt effekt, idet produktionen ikke er markedsorienteret. Hvis fæstebondens afgifter udelukkende skal betales i naturalier er han helt uafhængig af – og uinteresset i priser, fordi hans kalkulationer udelukkende går på mængden af produkter. Hvis bonden f.eks. har stort overskud i flere på hinanden følgende år, vil det for ham være rationelt at reducere det dyrkede areal, fordi han ikke har mulighed for at forbruge det producerede udover en vis grænse, nemlig det punkt, hvor fæstebondens familie og husdyr får, hvad de behøver. I dette system er der få opbevaringsmuligheder for produkter over længere tid. Dvs. at det er vanskeligt at gemme produkter fra gode til dårlige år.

Hvis fæstebonden skal betale en del af afgifterne i kontanter, bliver han tvunget ud på et marked for at sælge produkter, men kun i den udstrækning, at han får kontanter til afgiften. Hans produktion vil stadig være styret

3. Jvf. Thorkild Kjærgaard: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning. Fortid og Nutid, bd. 28, s. 178–91.

4. Samfundsøkonomien som helhed betragtet.

5. Forklaringsmodellen er inspireret af Witold Kulas undersøgelse af den polske feudalisme – her især hans overvejelser over den feudale to-sektorøkonomi og disse to sektors forskellige rationaliteter i deres kalkulationer.

Witold Kula: An Economic Theory of the Feudal System, NLB 1976.

af den mængdemæssige kalkulation, dvs. at den stadig er underlagt et givet behov.

Pengeøkonomisektoren har staten og hovedgården som agenter. Staten – den absolutistiske (enevældige) stat er her i hovedsagen i skatteopkræverens rolle. Pengeøkonomisektorens rationalitet adskiller sig fra naturalieøkonomisektoren ved at være rettet mod et marked, hvorfor penge, priser og afsætning er vigtige elementer i kalkulationerne. Med andre ord er hovedgårdens produktion markedsorienteret.

Hovedgården er imidlertid ikke blot agerende for pengeøkonomisektoren i kraft af produktionens markedsorientering. Hovedgården er ligesåvel en agent i naturalieøkonomisektoren i kraft af produktionens organisering, nemlig ved feudale fæstebønder, hvis afgifter i større eller mindre udstrækning var baseret på naturalier. Yderligere gjorde der sig det forhold gældende, at skatteudskrivningen på fæstejorden skulle inddrives og garanteres af hovedgårdene. Derved kom hovedgårdene til at stå i brændpunktet i denne to-sektorøkonomi.

Såvel staten som hovedgårdene havde, som omtalt i kraft af deres rolle som agenter for pengeøkonomisektoren, et handlingsmønster – en rationalitet, der var defineret af de rammer, som det økonomiske system satte. Det er derfor meningsløst at tale om årsagsforklaringer som kongemagtens umådeholdne privatforbrug, militærudgifterne o.l. som årsager til landboreformernes gennemførelse. Den absolutistiske stat var og blev en feudalstat med en række karakteristika – bl.a. militærvesen og administrationssystem. På samme måde er ondsindede herremænds skrupelløse udnyttelse af fæstebønderne en ufuldstændig forklaringsmodel,⁶ idet herremændene også havde et reaktionsmønster, der ikke levede dem stort spillerum. Hermed er ikke sagt, at der ikke kunne være forskel på herremændene – det var der naturligvis, men på det aggregerede niveau var det kun krusninger på overfladen. Herremændens produktion og overlevens som herremænd i præ-reform pe-

rioden var baseret på udnyttelse af fæstebønderne.

På samme måde er det lige så urimeligt at anvende fæstebøndernes dovenskab som forklaring på landbrugets dårlige produktivitet.

I perioden frem til 1740'erne var der sket en forværring af hovedgårdenes situation p.g.a. faldende priser på landbrugets hovedprodukter og møntforringelser. Samtidig førte den absolutistiske stat en økonomisk politik, som krævede stadig større skatteudskrivninger bl.a. i penge. Naturalieøkonomisektorens bønder var ikke i stand til at svare disse skatter, hvorfor hovedgårdene i værste fald måtte svare skatten til statsmagten. Et sammenfald af disse faktorer medførte, at hovedgårdene greb til at udvide det »gratis« vilkårlige hoveri for derigennem at øge hovedgårdenes produktion og dermed sikre eksistensen.

Virkingen af hoveriforøgelsen var imidlertid en pågående forarmelse af naturalieøkonomisektoren – idet det forøgede hoveri betød at bønderne fik mindre tid til at dyrke fæstejorden, således at alle omkostninger ved hovedgårdens driftsforøgelse blev kanaliseret over på fæstebønderne. Statsmagten havde forskellige tiltag i perioden til støtte for hovedgårdsøkonomien, således stavnsbåndets indførelse i 1733, der angiveligt var af militærpolitiske grunde, men som i realiteten skulle sikre arbejdskraft til fæstejorden. Denne sikring af arbejdskraft var af betydning, dels for hovedgårdene i form af hoveri, og dels for staten, der havde fæstejorden som skatteobjekt. Endelig indførtes et importforbud for korn i 1736, hvilket bevirkede en kunstig efterspørgselssituation og deraf følgende stigende priser for hovedgårdenes kornproduktion, og hartkornsskatten nedsattes.

I 1740'erne begyndte imidlertid en opgangsperiode for landbrugets afsætning, idet kornpriserne var stigende. Denne opgangsperiode afslørede imidlertid en række strukturproblemer i agrarsektoren – problemer, der afslørede, at produktionsstrukturen var fastlåst. Hovedgårdsøkonomien, der var mar-

6. En opfattelse, som oftest kommer til udtryk i lærebøger for folkeskolen, populærvidenskabelige fremstillinger o.l.

kedsorienteret, ønskede at udnytte afsætningsmulighederne, hvilket kun kunne ske ved at udvide det »gratis« hoveri. Denne forøgelse af hoveriet bevirkede på sin side, at bønderne fik mindre tid til at dyrke fæstejorden, hvorved hoveriet i sidste instans slog økonomisk tilbage på hovedgårdsøkonomien p.g.a. evt. manglende skattebetalinger.

Th. Kjærgaard fører i sin artikel et indirekte bevis for at fæstegårdens ydeevne, trods det forøgede hoveri, steg. Th. Kjærgaards argumentation går på, at hovedgårdenes produktion ikke alene ville være i stand til at brødføde en befolkningstilvækst på 150.000 i perioden 1735–1800.⁷ Det kan imidlertid ligesåvel hævdes, at befolkningstilvæksten medførte en forringelse af levevilkårene, idet en forøgelse af hoveriet kunne medføre, at fæstebønderne skulle »købe« supplerende arbejdskraft for at få dyrket fæstejorden. Endelig var det forøgede hoveri koncentreret i de arbejdsintensive perioder af året – først og fremmest i høstperioden, hvor arbejdet skulle udføres på hovedgården, når vejret var optimalt. Bøndernes egen høst måtte således vente – eller udføres med »købt« arbejdskraft. Denne arbejdskraft var netop »dyrest« i høstperioden. Endelig kan den fikserede hartkornsskat i perioden 1746–1813 tolkes som et indicium på fæstegårdenes stagnerende skatteevne.

Staten ønskede ligeledes at få del i de gode priser, der evt. kunne ske ved at forøge skatteprovenuet. De to agenter for pengeøkonomisektoren låste dermed gensidigt hinanden i denne opgangsperiode. Fæstebønderne, som agenter for naturalieøkonomisektoren, havde qua deres mængdemæssige kalkulationer intet incitament til at øge produktionen på fæstejorden udover hvad der var nødvendigt for at klare afgifterne.

De to økonomiske sektorer forskellige rationalitet i denne opgangsperiode bevirkede, at der opstod en prosperitetskrise (velstandskrise) for pengeøkonomisektoren, der blokerede for en udnyttelse af opgangen i fuld udstrækning. Hvis hovedgårdene skulle udnytte op-

gangen fuldt ud, ville det gå ud over statens skatteprovenu. Det er i denne sammenhæng landboreformerne skal ses – nemlig som et forsøg på både at tilgodese hovedgårdene som produktionsform og statens skatteprovenu.

Landboreformkomplekset indeholdt: Udskiftning, udflytning, ophævelse af stavnsbåndet, hoveribestemmelse/-afløsning og selveje. Disse landboreformer må betragtes som en begyndende opløsning af det feudale samfund, og da vi, qua det omtalte periodiseringskriterium, mener, at det er i udbytningsrelationen, man finder udviklings- og opløsningstendenserne i den historiske udvikling skal elementerne i landboreformkomplekset analyseres i forhold til de basale produktionsrelationer, nemlig mellem herremand og fæstebonde.

I denne analyse falder landboreformerne helt klart i to væsensforskellige kategorier, som vi har benævnt h.h.v. rationaliseringsreformer og økonomiseringsreformer.

Rationaliseringsreformerne: udskiftning og udflytning gjaldt først og fremmest en mere rationel udnyttelse af fæstejorden, men berørte på ingen måde de basale relationer mellem herremand og fæstebonde. Herremanden havde stadig »ret« til ubegrænset hoveri. Disse reformer kunne derfor på den ene side kun give en begrænset effekt ved, at de enkelte bønder fik jordtilliggendet samlet, således at der blev plads til den enkeltes »initiativ«, al den stund at fæstebønderne stadig var underlagt naturalieøkonomisektorens mængdemæssige kalkulationer. Den eneste effekt ved en evt. udflytning kunne være, at landsbyfællesskabet, som organisationsform kunne blive opsplittet, således at den enkelte fæstebonde blev isoleret, og derfor kom til at stå svagere overfor herremanden. Det var imidlertid ikke altid tilfældet, at fæstegårdene blev udflyttet i forbindelse med udskiftningen.

Økonomiseringsreformerne: stavnsbåndets ophævelse, bestemmelse af hoveriet og selveje. Vi har benævnt disse reformer økonomiseringsreformer, fordi disse reformer indebar, at

7. Th. Kjærgaard: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning: Fortid og Nutid, bd. 28, 1980, s. 186.

herremanden blev tvunget til at prissætte og økonomisere med arbejdskraften. I disse reformer var der også elementer af rationalisering, men som ovenfor omtalt er bestemmelserne foretaget i forhold til de basale feudale relationer i samfundet. Disse reformer greb netop ind i relationerne mellem fæstebønder og herremand, idet løsningen af stavnsbåndet og især bestemmelsen af hoveriet greb ind i herremandens ubegrænsede rådighed over arbejdskraften. Selvejet brød radikalt med de feudale relationer – både med hensyn til arbejdspligten, som bortfaldt og med hensyn til de øvrige juridiske og ideologiske bindinger, som blev ophævet.

Landboreformernes gennemførelse ser vi således som den feudale absolutistiske statsmagts reaktion på agrarsektorens strukturproblemer, der var forårsaget af spændingen i to-sektorøkonomien nemlig mellem pengeøkonomisektoren, som både staten og hovedgårdene var involveret i, og naturalieøkonomisektoren. Denne spænding var bl.a. forårsaget af de to sektorer forskellige rationaliteter – handlingsmønstre. I denne forbindelse var hovedgården, der havde et ben i begge lejre, den egentlig truede part, fordi staten, (i egenskab af skatteopkræver) hvis den ville forøge sit skatteprovenu, beregnet efter pengeøkonomiske kalkulationer – dvs. en stadig forøgelse i takt med stigende afsætning/priser – ville ødelægge hovedgårdene, fordi disse i egenskab af ansvarlighed for bøndernes skattebetalinger – ville få deres øgede indtjeningsmuligheder beskåret.

Resultatet af landboreformerne blev således, at den feudale stat via selvejet fik sikret sit skatteprovenu. Selvejet betød nemlig, at bønderne blev trukket ind i pengeøkonomien og dermed blev tvunget til at ændre rationalitet – fra at kalkulere i produkter til at kalkulere i penge. Selvejerne blev dermed afhængig af priser og afsætning, der var gunstige i slutningen af 1700-tallet. Det var således

selvejerne, der sammen med herremændene nød godt af de opadgående konjunkturer – ikke fæstebønderne, som Th. Kjærgaard plæderer for i sin artikel.⁸ Hovedgårdene fik erstatningsarbejdskraft for fæstebøndernes tidligere »gratis« arbejdskraft i form af betalt husmands- og daglejarbejde, samtidig med at en ny samfundsmæssig udbytningsgruppe blev introduceret, nemlig lejehusmændene. Disse dannede en overgangstype indenfor hovedgårdenes arbejdskraftgruppe, nemlig mellem de hoveripligtige fæstebønder og daglejere. Denne arbejdskrafttype var karakteriseret af både feudale træk og »nye« træk, der pegede frem mod den senere lønarbejder. De feudale træk var netop bindingen til jorden i form af hus og jordlod, hvoraf der skulle svares pligtarbejde/hoveri, mens de nye træk bl.a. var kort opsigelse på lejekontrakten og et stadigt voksende behov for lønnet arbejder.

Landboreformerne, som et forsøg på at konsolidere statens og herremændenes feudale positioner, fik således som utilsigtet resultat – en begyndende opløsning af de feudale relationer i samfundet. Den nye erstatningsarbejdskraft og den fundamentale udbytningsgruppe i samfundet var karakteriseret af en kvalitativ ny socio-økonomisk relation mellem udbytter og udbyttet – en relation, hvor arbejdskraften i modsætning til den feudale arbejdskraft, i den samfundsmæssige cirkulationssfære i princippet havde formel »frihed« til at vælge sin arbejdsgiver. Ligeledes blev arbejdskraftens feudale binding til jorden i løbet af 1800-tallet stadig svagere i takt med oprettelsen af husmandssteder med stadig mindre og helt uden jordtilliggende. Med landboreformernes gennemførelse iværksattes således den proces, som over tid skabte den dobbelt fri arbejdskraft – en arbejdskraft, som på længere sigt var en af forudsætningerne og betingelserne for en kapitalistisk industriel produktion.

8. Th. Kjærgaards nævnte artikel s. 186.